

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ

УДК 791:316.77](477)(045)

Андрійчук М. Т.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

РОЛЬ ВІТЧИЗНЯНОГО КІНЕМАТОГРАФА У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У публікації розглянуто вплив кінематографа на формування різних конструктів національної пам'яті українського народу. Виокремлено чотири етапи розвитку вітчизняного кінематографа в незалежній Україні та зазначено їх особливості. Водночас показано, що протягом усіх періодів мають місце нерівне протистояння з російським кінематографом та боротьба патріотичного і проросійського напрямів у вітчизняній кіноіндустрії. Зміни на краєцях сталися, коли держава в умовах російської агресії почала виділяти значні кошти на створення фільмів, а суспільство почало формувати запит на нове історичне та патріотичне кіно. Однак розвиток українського кінематографа як чинника відродження національної пам'яті залишається несистемним і потребує подальшої підтримки з боку держави та бізнесу.

Ключові слова: кінематограф, кіно, масова комунікація, національна пам'ять, масова свідомість, інформаційний простір.

Постановка проблеми. Національна пам'ять є колективною пам'яттю про спільне минуле попередніх поколінь, яка формує уявлення про спільне сучасне і майбутнє теперішніх і наступних поколінь певної етнічної чи політичної спільноти. У формуванні національної пам'яті серед інших факторів вагоме місце належить також засобам масової комунікації. Кінематограф є одним із головних засобів масової комунікації, що сприяє як формуванню, так і швидкій зміні ціннісних орієнтирів великих соціальних груп, зокрема національної свідомості та концептів національної пам'яті. Перевага кінематографа полягає в тому, що він має більший вплив на свідомість індивіда ніж наратив, адже глядач мимоволі починає дивитися на світ очима кіногероя, наслідуючи як його поведінку, так і світогляд [1, с. 144].

Сьогодні кінематограф є також важливим складником гуманітарної політики. Побуває думка, що відомий голлівудський фільм «Хоробре серце» (1995 р.) про боротьбу середньовічних шотландців проти англійського панування значною мірою спричинився до відродження сучасного шотландського націоналізму [2]. Сучасні блокбастери та

серіали сприяють розвитку туризму у місцях зйомок та популяризації відповідних країн [3]. Отже, вплив кінематографа на культурні цінності соціуму та колективну пам'ять, зокрема в Україні, є актуальним напрямком досліджень у галузі соціальних комунікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кінематограф як засіб масової комунікації потрапляє в поле зору вітчизняних дослідників, що представляють різні науки і, відповідно, розглядають різноманітні комунікаційні аспекти, пов'язані з кіно: його становлення в історичній ретроспективі (Л. Брюховецька), місце у світовому медійному просторі (Н. Гончаренко), філософські аспекти розвитку (Д. Колос), функціонування в умовах тоталітаризму (Т. Самойленко) та інше. Що стосується саме питання впливу кінематографа на колективну пам'ять, то треба зазначити нещодавнє дослідження О. Гонтарської [4]. Водночас, загалом, проблеми впливу цього каналу масової комунікації на формування національної пам'яті залишаються ще недосить дослідженими.

Постановка завдання. Завданням статті є дослідити вплив на процеси формування націо-

нальної пам'яті українського кінематографа на різних етапах його розвитку в добу незалежності.

Виклад основного матеріалу. Як підкреслює Г. Почепцов, за допомогою корекції масової свідомості кіно керує світом. Наприклад, для творення американської міфології багато зробив саме Голлівуд [5, с. 75–76]. При цьому, на нашу думку, з усіх фільмів найбільший вплив на масову свідомість мають фільми історичної тематики. Кінопродукція з метою пропаганди та впливу на суспільство активно використовувалася і в колишній Радянській імперії, і в Радянському союзі. Розуміючи, який суспільний резонанс у певних соціальних верствах може спричинити той чи інший фільм, вони не лише цензурувалися, але за необхідності й заборонялися до показу. Наприклад, фільм «Пропала грамота» (режисер Б. Івченко, 1972), знятий за мотивами творчості М. Гоголя, фактично до здобуття Україною незалежності «припадав пилом» на полицях кіноархівів, а культовий фільм «За двома зайцями» (режисер В. Іванов, 1961), знятий за М. Старицьким, виходив і в прокат, і в телефір лише російською мовою (українськомовна версія вважалася втраченою і була віднайдена лише у 2013 р.). Радянські керманічі високо оцінювали вплив кіномистецтва на формування масової свідомості і, відповідно, намагалися обмежити вплив на маси тої кінопродукції, яка могла розбудити приспані національні почуття.

У розвитку українського кінематографа після здобуття Україною незалежності ми можемо виділити низку етапів. На першому етапі (1991–1997 рр.) спостерігався інерційний розвиток. Було знято значну кількість кінострічок (443), а найуспішнішим став 1992 р., коли було знято 113 кінострічок. На другому етапі (1998–2006 рр.) відбувся занепад кінематографа. За 9 років було знято всього 80 фільмів. Найменш плідними стали 2003 і 2004 рр., коли було знято всього по 3 кінокартини. Третій період (2007–2013 рр.) пов'язаний із певним відродженням вітчизняного кінематографа, адже за ці 7 років було знято 263 фільми. Найуспішнішими з них були 2008 р. – 64 кінокартини, 2012 р. – 51 кінокартина та передреволюційний 2013 р. – 99 кінокартин [6]. Четвертий нинішній етап розпочався з початком російської військової агресії у 2014 р. Він характеризується появою значної кількості історичних і патріотичних фільмів. У 2014–2018 рр. в Україні було знято 165 фільмів. Найбільше фільмів (не менше 45) побачило світ у 2017 році [7]. За перший квартал 2019 р. з'явилося 19 фільмів вітчизняного або спільного виробництва.

Поштовх для творчого розвитку на першому етапі (1991–1997) було дано ще в другій половині 1980-х рр. під впливом лібералізації та демократизації суспільного життя в умовах «горбачовської перебудови». Зі здобуттям Україною незалежності на хвилі патріотичного піднесення та зростання суспільного інтересу до питань вітчизняної історії вийшли такі фільми, як «Голод – 33» (режисер О. Янчук) про організований комуністичним режимом на чолі з Й. Сталіним штучний голодомор на українських землях, «Танго смерті» (режисер О. Муратов) про політичні репресії в Україні у міжвоєнний період. Темі боротьби УПА з радянським режимом був присвячений фільм режисера В. Ілленка «Останній бункер» (1991), а також низка інших фільмів. Зокрема, у фільмі «Вишневі ночі» (режисер А. Миккульський, 1993) на тлі боротьби УПА із загонами НКВД зображено кохання зв'язкової ОУН та лейтенанта НКВД. Художня стрічка «Страчені світанки» (режисер Г. Кохан, 1995) теж висвітлює боротьбу УПА із загонами НКВД та важку долю родичів українських повстанців. У фільмі О. Янчука «Атентан – осіннє вбивство у Мюнхені» (1995) розповідається не лише про вбивство лідера ОУН(р) С. Бандери у 1959 р., але й вихід рейдових загонів УПА у 1947 р. на Захід в окупаційну зону союзників і життя української націоналістичної еміграції кінця 1940–1950-х років.

З'явилися тоді також традиційні для українського історичного наративу фільми, присвячені українському козацтву. Фільм «Гетьманські клейноди» (режисер Л. Осика, 1993) висвітлював, можливо, один із найдраматичніших періодів доби Руїни, коли син Б. Хмельницького Юрій усунув від влади гетьмана І. Виговського. В іншому кінофільмі «Дорога на Січ» (режисер С. Омельчук) зображується період історії українського козацтва, що передував гетьмануванню П. Конашевича-Сагайдачного. Безперечно, ці фільми із цілими плеядами українських (і не лише українських) акторів справили позитивний вплив на формування історичної пам'яті українців.

На розвитку українського кіно на другому (1998–2006) та третьому етапах (2007–2013) сильно позначилися політичні чинники: нечітка державна гуманітарна політика (зокрема, у галузі кінематографії), відсутність бажання владних структур України контролювати український інформаційний простір, а також неналежне фінансування кінематографа та неефективне використання виділених коштів (наприклад, фінансування спільних російсько-українських, а по факту

російських фільмів, що сприяли зросійщенню України). Вітчизняний кінематограф замість того, щоб нарощувати свій вплив у соціумі і сприяти формуванню національного світогляду громадян молодшої держави, поступово втрачав свій вплив на суспільні процеси, зокрема, в тих питаннях, що стосувалися процесів формування історичної пам'яті українців.

Для прикладу, якщо ще в перші роки після здобуття незалежності на екрани все ж виходили українські фільми (зокрема, історичної тематики), то згодом прем'єра будь-якого українського фільму ставала довгоочікуваною подією. У вітчизняному інформаційному просторі домінувала закордонна кінопродукція, а вітчизняна кіноіндустрія перетворилася на «знімальний майданчик для російського кінематографа» і ринок збуту російської кінопродукції, що часто мала ідеологічно шкідливий для України зміст.

Інформаційний простір України заповнювався такими російськими фільмами історичної тематики, як кінострічка «Сибірський цирюльник» (режисер Н. Міхалков, 1998), в якому історія кохання російського юнкера та американки показана з позицій великодержавного російського патріотизму і «загадкової російської душі». Варто згадати також кінострічку «Брат 2» (режисер О. Балабанов, 2000), де були яскраві антиукраїнські мотиви. Російська кінострічка «Адмірал» (режисер А. Кравчук, 2008) прославляла одного з лідерів російського білогвардійського руху адмірала О. Колчака і також містила елементи українофобії. Як українофобську можна трактувати також кінострічку «Ми з майбутнього 2» (режисери О. Самохвалов і Б. Ростов, 2010), що негативно висвітлювала як національно-визвольні змагання українського народу у роки Другої світової війни, так і українців як етнос загалом (лише під час російсько-української війни це українофобське творіння було офіційно не рекомендоване для показу на теренах України).

Фільм «Тарас Бульба» (режисер В. Бортко, 2009) спільного російсько-українсько-польського виробництва фактично пропагував версію російської імперської історіографії щодо подій української історії. Російський фільм «Біла гвардія», знятий за романом М. Булгакова (режисер С. Снежкін, 2012), як власне і сам роман, був виразно антиукраїнським, негативно висвітлював лідерів визвольного руху П. Скоропадського, С. Петлюру та їхніх прибічників. Утім, він теж був показаний в українському телеєфірі на одному з найрейтинговіших телеканалів.

Відповідна кінопродукція здійснювала вплив не лише на масову свідомість, але й на масове підсвідоме українців і була важливим складником російської гуманітарної політики в Україні. В українській аудиторії формувалося російсько-центричне сприйняття минулого, зокрема, базоване на міфах і маніпулятивних технологіях, пов'язаних з антитезою «ми хороші – вони погані». До «поганих» зараховувались, зокрема, лідери та учасники українських національно-визвольних змагань. Як правило, щодо них вживались такі штампи з негативним підтекстом, як «мазепинці», «петлюрівці», «бандерівці», «українські націоналісти» тощо. Отож здійснювався прямий вплив на формування національної пам'яті українців.

Крім того, зросійщенню вітчизняного інформаційного простору сприяв дубляж закордонних фільмів російською мовою. Аргументувався такий стан речей твердженням, що після початку дублювання фільмів українською мовою глядачі перестануть відвідувати кінотеатри (через певний час практика засвідчила хибність цієї тези). Тогочасні українські або українсько-російські фільми, як правило, теж були російськомовними, а часто і російськими за змістом. Як приклад, можна згадати кінокомедії «Кохання у великому місті» (2009), «Кохання у великому місті 2» (2010), «Ржевський проти Наполеона» (2012) чи «Вісім перших побачень» (2012). На жаль, приклади такого українсько-російського «співробітництва» можна віднайти і після початку українсько-російської війни у 2014 році (фільми «Незламна» (2015), «Вісім нових побачень» (2015), «Вісім кращих побачень» (2016)).

Отже, російський кінематограф наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. фактично поглинув українську кіноіндустрію та відіграв важливу роль у її зросійщенні. Російські історичні фільми та фільми, що прославляли російських військових, не лише нав'язували нам чужі імперські стереотипи, мислення та світогляд (як показали наступні події в східних і південних регіонах України, досить успішно), але й створювали ілюзію тотального контролю сусідньою державою всієї гуманітарної сфери України.

Тому патріотично налаштовані громадяни позитивно сприйняли появу на початку ХХІ ст. кількох знакових історичних фільмів, що мали вплинути на формування конструкту національної пам'яті українського народу. До таких художніх стрічок варто віднести фільм режисера М. Засєєва-Руденка «Чорна рада» (2002), що був знятий за мотивами відомого історичного роману

П. Куліша. Новим баченням козацької тематики став вітчизняний фільм О. Саніна «Козак Мамай» (2003), присвячений невіддільному складнику національної пам'яті українців і легендарній постаті національного міфу – козаку Мамаю. Ця стрічка не лише викликала зацікавлення у глядацької аудиторії, але й була висунута нашою державою на здобуття премії «Оскар».

Режисер О. Янчук знову порушив питання боротьби УПА із московськими та польськими загарбниками у своєму фільмі «Залізна сотня» (2004). Кінострічка висвітлювала завершальний період перебування УПА на Закерзонні, захист українського населення від польських військових формувань, боротьбу українських повстанців як із радянськими, так і з польськими військовими загонами та рейд загонів УПА на Захід. Знаковим став історичний фільм «Той, хто пройшов крізь вогонь» (режисер Ю. Ілленко, 2012) про долю військового пілота-українця Ю. Доценка. У 2013 р. вийшов дитячий художній фільм «Іван Сила» (режисер В. Андрієнко), присвячений видатному українському борцю із Закарпаття, та фільм про долю кримсько-татарського народу у роки Другої світової війни та депортацію «Хайтарма» (режисер А. Сеїтаблаєв).

Хоча кількісно українських історичних фільмів у цей час було знято небагато, однак в умовах фактичного контролю інформаційного простору держави російськими медійними ресурсами їх поява демонструвала певну альтернативу радянським і російським імперським історичним міфам.

На четвертий етап розвитку українського кінематографа, що почався у 2014 р., мали вплив Революція гідності, а також російсько-українська війна, внаслідок якої Україна втратила контроль над частиною своїх територій. Тому цей етап вирізняється появою більшої кількості українських історичних і патріотичних фільмів. Крім того, держава почала виділяти значно більші суми коштів на розвиток вітчизняного кіно, що призвело до своєрідного кінематографічного ренесансу. Цей процес тісно пов'язаний також зі змінами в гуманітарній сфері загалом (декомунізація, дерусифікація, обмеження доступу в Україну діячів російської культури тощо). Хоча ці зміни часто зіштовхувалися як із відкритим, так і прихованим спротивом проросійських сил (зокрема, поширювалися тези, що «мистецтво поза політикою», а в російській агресії винен Путін, а не росіяни тощо). Водночас треба пам'ятати, що просування тих чи інших мистецьких творів, зокрема творів кіноіндустрії, є невіддільною часткою гуманітарної політики країни-агресора.

З початком російсько-української гібридної війни, в якій інформаційним складникам належить вагоме місце, було зроблено певні кроки (хоч і ще недостатні) щодо формування в соціумі україноцентричного сприйняття минулого і сучасного нашої держави. Серед вітчизняних історичних і патріотичних фільмів, що з'явилися у 2014 р. на початковому етапі російсько-української війни, варто згадати фільм режисера О. Саніна «Поводир, або квіти мають очі» (2014), в якому порушена тема Голодомору в Україні у 1932–1933 рр., та українсько-нідерландський фільм режисера С. Лозниці «Майдан» (2014) про події Революції гідності.

Одними з перших фільмів щодо подій російсько-української війни стали документальна стрічка «Рейд. Сила нескорених» (2015), що висвітлювала події літа – осені 2014 р., пов'язані з рухом рейдових груп українських десантників із метою виведення з оточення наших армійських і прикордонних підрозділів, а також фільм «Аеропорт» (2015), що висвітлював оборону українськими воїнами донецького аеропорту. Фільм «Добровольці Божої чоти» (режисери Л. Кантер та І. Ясній, 2015) теж порушив тему оборони донецького аеропорту. Пізніше ця тематика лягла в основу вже культової кінострічки «Кіборги» (2017) режисера А. Сеїтаблаєва.

У 2017 р. було знято присвячений подіям російсько-української війни кінофільм «Іній» режисера Ш. Бартаса (спільне виробництво Литви, Франції, Польщі та України). Також побачила світ історична драма А. Сеїтаблаєва «Чужа молитва» про депортацію кримськотатарського народу радянською владою у 1944 році. Того ж року значний успіх серед глядачів мало історичне фентезі режисера Ю. Ковальова «Сторожова застава».

У 2018 р. вийшли фільми «Зрадник» (режисери М. Гаммонд і В. Жерегі) про боротьбу українських повстанців-холодноярців проти російсько-більшовицького панування, «Таємний щоденник Симона Петлюри» (режисер О. Янчук) про долю одного з лідерів української революції, «Легенда Карпат» (режисер С. Скобун) про ватажка карпатських опришків XVIII ст. Олексу Довбуша. Традиційну для України козацьку тематику порушено в історико-фантастичному фільмі «Чорний козак» (режисер В. Чабанок), в основі сюжету якого лежить казка Сашка Лірника. Подіям російсько-української війни присвячені фільми «Позивний Бандерас» (режисер З. Буадзе) та «Донбас» (режисер С. Лозниця). У 2018 р. також побачив світ історичний бойовик «Король Данило» (режисер Т. Химич), присвячений першому королю у

вітчизняній історії Данилу Галицькому. До жанру історичних фільмів можна віднести також фільм режисера О. Денисенка «Тарас. Повернення» про період перебування Т. Шевченка в засланні в казахських степах. Знакові для історичної пам'яті українців події битви під Крутами між українськими юнкерами і студентами та російсько-більшовицькими загонами було відображено в художньому фільмі «Крути 1918» (режисер О. Шапарев), який вийшов у прокат на початку 2019 року.

Навіть цей далеко не повний перелік українських фільмів, знятих після 2014 р., свідчить, що з року в рік тематика і жанри кінопродукції стають більш різноманітними. І хоча не всі фільми мають значний касовий успіх, український кінематограф поступово вчиться виробляти історичні та патріотичні стрічки, що можуть задовольнити різні смаки масової аудиторії. Водночас цей шлях розвитку потребуватиме часу та державної підтримки.

Висновки і пропозиції. Кінематограф є одним із найважливіших засобів впливу на масову свідомість суспільства. Це чудово розуміють у владних коридорах Кремля і досі недооцінюють у Києві. Українські державні органи вже запровадили фінансову підтримку фільмів, що мають сприяти

формуванню національної пам'яті українців. Водночас часто відповідні фільми залишаються без державної підтримки на етапі реклами та прокату.

Крім того, незважаючи на певні здобутки вітчизняного кінематографа, у цій галузі залишається багато проблем. Свідченням є вагома присутність у вітчизняному інформаційному просторі російського інформаційного продукту. Величезна кількість інформаційної продукції, виробленої в Україні, є російськомовною, що теж грає на руку російському неоімперіалізму. І йдеться не лише про фільми, зняті в Україні (а часто й на теренах північно-східного сусіда) телеканалами, які належать олігархам, але й про фільми, зйомки яких фінансуються коштом української держави.

Тому актуальним є формування з боку державних органів (Міністерства інформаційної політики, Міністерства культури, Державного агентства з питань кіно, Українського культурного фонду) системного підходу до розвитку національного кінематографа як чинника відродження національної пам'яті українців. Не менш важливим питанням є пошук шляхів зацікавлення вітчизняного бізнесу в підтримці відповідних кінопроектів.

Список літератури:

1. Кацуба М. Художнє кіно як засіб формування масової політичної свідомості. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1–2. С. 136–144.
2. Аронець О. Кіно як дзеркало нації. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/Columns/50/26023> (дата звернення: 18.03.19).
3. Як серіали впливають на туризм по всьому світу. *Vogue – Ukraine*. URL: <https://vogue.ua/ua/article/culture/puteshestviya/kak-serialy-vliyaют-na-turizm-po-vsemu-miru.html> (дата звернення: 18.03.19).
4. Гонтарська О. Історичне кіно в дослідженнях пам'яті в Україні часів трансформації. *Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск*. Вінниця, 2018. С. 97–102.
5. Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіа-комунікації. 2-е вид. Київ : Спадщина, 2014. 464 с.
6. Юневич М., Бубнова А. Сучасне українське кіно: пацієнт скоріше живий. *Пороги. Незалежний молодіжний портал*. URL: <https://www.vectornews.net/news/culture/1415-ukrayinske-kino-pacient-skorishezhiyiviy.html> (дата звернення: 25.03.19).
7. Полянська Р. Українське кіно: внесок у майбутнє. *Пороги. Незалежний молодіжний портал*. URL: <http://porogy.zp.ua/2018/12/ukrayinske-kino-vnesok-u-majbutnye/> (дата звернення: 25.03.19).

РОЛЬ ОТЕЧЕСТВЕННОГО КИНЕМАТОГРАФА В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПАМЯТИ УКРАИНСКОГО НАРОДА

В публикации рассмотрено влияние кинематографа на формирование различных конструктов национальной памяти украинского народа. Выделены четыре этапа развития отечественного кинематографа в независимой Украине и отмечены их особенности. В то же время показано, что в течение всех периодов имеют место неравное противостояние с российским кинематографом и борьба патриотического и пророссийского направлений в отечественной киноиндустрии. Изменения к лучшему в украинском кино произошли, когда государство в условиях российской агрессии начало выделять значительные средства на создание фильмов, а общество начало формировать запрос на новое историческое и патриотическое кино. Вместе с тем развитие украинского кинематографа как фактора возрождения национальной памяти остается несистемным и требует дальнейшей поддержки со стороны государства и бизнеса.

Ключевые слова: кинематограф, кино, массовая коммуникация, национальная память, массовое сознание, информационное пространство.

THE ROLE OF DOMESTIC CINEMATOGRAPHY IN THE FORMATION OF NATIONAL MEMORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE

The influence of cinematography on the formation of various constructs of national memory of the Ukrainian people is considered in the publication. Four stages of the development of domestic cinematography in independent Ukraine are singled out and their features are noted. At the same time, it has been shown that during all periods there is an unequal confrontation with Russian cinema and the struggle of patriotic and pro-Russian trends in the domestic film industry. Changes for the best in Ukrainian cinema occurred when the state, under the conditions of Russian aggression, began to allocate more funds for filmmaking, and the society began to formulate a request for new historical and patriotic films. However, the development of Ukrainian cinema as a factor in the revival of the national memory remains unsystematic and requires support from the state and business.

Key words: cinematography, cinema, mass communication, national memory, mass consciousness, information space.